

ทฤษฎีและแนวความคิดที่เกี่ยวข้อง

ความต้องการพื้นฐานของมนุษย์มีหลายประการ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิต นอกจากนี้แล้วก็ยังต้องการอยู่รวมกันเป็นชุมชนมีการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งลักษณะของการตั้งถิ่นฐานมี 2 ลักษณะคือ

1. การตั้งถิ่นฐานที่มีลักษณะเป็นชุมชนเมือง
2. การตั้งถิ่นฐานที่มีลักษณะเป็นชุมชนชนบท

ลักษณะชุมชนเมืองที่เห็นได้ชัดคือ อยู่รวมกันและไม่ทำเกษตรกรรม แต่จะมุ่งไปทางค้าขายและบริการมากกว่า และแหล่งอาชีพก็อยู่ในย่านชุมชนนั้น ๆ

ลักษณะชุมชนชนบท การตั้งบ้านเรือนหนาแน่นน้อยกว่าชุมชนเมือง อาชีพหลักคือเกษตรกรรม โดยมีสถานประกอบอาชีพนอกเขตชุมชน คือในเขตเกษตรกรรม สวน ป่า ไร่ นา เป็นต้น

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์

การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ส่วนใหญ่จะคำนึงถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ และสภาพภูมิอากาศก่อน เพราะจะมีความเกี่ยวเนื่องกันกับแหล่งน้ำ เนื่องจากสภาพเหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดสภาพแหล่งน้ำได้ มนุษย์มีความผูกพันกับน้ำมานานแล้ว และลักษณะการตั้งถิ่นฐานก็จะอยู่ตามบริเวณลุ่มแม่น้ำอย่างหนาแน่น อย่างไรก็ตาม การที่เขตพื้นที่หนึ่ง ๆ จะสามารถรับจำนวนประชากรเพื่อการตั้งถิ่นฐานท่ามกลางดินได้มากน้อยเพียงไรนั้นก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้ ประการแรก ธรรมชาติหรือองค์ประกอบทางธรรมชาติของพื้นที่ ประการที่สอง สภาพที่ตั้งของพื้นที่ ความสะดวกของโครงข่ายองค์ประกอบขึ้นอยู่กับความสามารถทางเทคนิคในการก่อสร้าง และความสามารถในขั้นขั้นที่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติพื้นฐานได้มากน้อยเพียงไร ประการที่สาม เกี่ยวกับระดับการครองชีพ และความรู้สึกผิดชอบชั่วดีต่อสังคม เช่น ค่านิยม ความเคยชิน วัฒนธรรม เป็นต้น และประการสุดท้ายคือความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างเขตพื้นที่

1. รูปแบบทั่วไปของการกระจายการตั้งถิ่นฐาน

ตามแนวความคิดของ OLAF BOUSTEDT ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือ "การวิเคราะห์เพื่อกำหนดขอบเขตของพื้นที่เฉพาะและระบบชุมชน" โดย คร. เกียรติ จิระกุล กล่าวว่า มี 4 รูปแบบ¹ ดังนี้

ก. รูปแบบกระจายตัว (DISPERSION WITHOUT FORM) เป็นการกระจายตัวของชุมชนอย่างปราศจากรูปแบบและการวางแผน ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงเร็ว ไม่สามารถติดตามควบคุมการตั้งถิ่นฐานของประชากรได้ทัน เป็นพื้นที่ที่ล้าหลัง มีปัญหาในด้านการบริการสาธารณะ การใช้ที่ดินมีลักษณะผสมที่ปะปนกันอย่างขาดระเบียบ ซึ่งมีผลต่อการกระจายของการจราจรขนส่งที่ขาดประสิทธิภาพ

ข. รูปแบบกระจุกตัวทั่วไป (CONCENTRATION IN GENERAL) เป็นการกระจายของชุมชนศูนย์กลาง ซึ่งชุมชนที่เกิดกระจุกตัวขึ้นเหล่านี้เกิดจากความสำคัญในด้านการค้า บริการ การขนส่ง การปกครอง ที่มีต่อการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่โดยรอบ (INLAND) และพื้นที่ที่อยู่ในเขตอิทธิพล (HINTERLAND) ระบบการจราจรเป็นแบบกระจายจากศูนย์กลางเข้าสู่ศูนย์กลาง

ค. รูปแบบการรวมตัวเข้าสู่ศูนย์กลาง (CENTRALIZATION) เป็นการกระจุกตัวของชุมชนที่เป็นเมืองศูนย์กลางขนาดใหญ่เพียงแห่งเดียวในพื้นที่ เนื่องจากอิทธิพลของรูปแบบการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและประชากรที่เน้นหลักการรวมอำนาจ มีผลก่อให้เกิดแรงดึงดูดและสัมพันธ์กับขนาดและการเติบโต จนเป็นอุปสรรคต่อการเติบโตและการเกิดของชุมชนใหม่ใกล้เคียงและถูกการขยายตัวของเมืองศูนย์กลางเดี่ยวครอบคลุมในที่สุด การรวมเข้าสู่ศูนย์กลางที่มีความรุนแรงสูง (HIGH CENTRALIZATION) จะก่อให้เกิดมหานครขนาดใหญ่ที่เรียกว่า "เอกนคร" หรือ "เมืองโตเดี่ยว" (PRIMATE CITY) ในที่สุด ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศและยากต่อการแก้ไข

¹ เกียรติ จิระกุล, "การตั้งถิ่นฐานและระบบชุมชน" ใน การวิเคราะห์เพื่อกำหนดขอบเขตของพื้นที่เฉพาะและระบบชุมชน, (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2524), หน้า 99.

จ. รูปแบบกระจายการกระจุกตัว (DECENTRALIZATION OF CONCENTRATION) แบ่งเขตพื้นที่รับผิดชอบแยกจากกันค่อนข้างชัดเจน แสดงให้เห็นความสำคัญของความเป็นศูนย์กลางของชุมชนนั้นที่มติดั้งตั้งถิ่นฐานของประชากรในละแวกนั้น และพื้นที่ที่เกี่ยวข้องที่พึ่งพาสินค้าบริการ การบริหาร การปกครอง การศึกษา วัฒนธรรม และ การพักผ่อนหย่อนใจ เป็นต้น โดยมีการคมนาคมขนส่งในระยะทางที่สะดวกต่อการติดต่อ

2. ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของไทย

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของไทย เนื่องจากเป็นชุมชนเกษตรกร ดังนั้นแหล่งน้ำจึงเป็นเสมือนหัวใจของการตั้งถิ่นฐาน โดยจะอยู่ตามบริเวณลุ่มแม่น้ำอย่างหนาแน่น มีลักษณะต่อเนื่องกันมาตลอด จากลุ่มแม่น้ำมูลแม่น้ำ จากเหนือจรดใต้ ทั้งนี้จากสภาพภูมิประเทศ และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ที่เอื้ออำนวยให้เกิดการเคลื่อนไหวยอพยพเข้าสู่บริเวณน้ำต่าง ๆ เหล่านั้น อาทิเช่น ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำแม่กลอง ลุ่มน้ำป่าสัก เป็นต้น ในส่วนที่มีการตั้งถิ่นฐานเบาบางก็อาจเนื่องมาจากพื้นที่เป็นภูเขา บริเวณแห้งแล้ง เช่น หุบถุลาร่องไห้ หรือ บริเวณที่ไม่มีความปลอดภัยจากมนุษย์เนื่องจากภัยสงคราม และธรรมชาติ เช่น แถบลุ่มแม่น้ำโขง

การตั้งถิ่นฐานของประชาชนยังในประเทศไทยส่วนใหญ่ยังเป็น "ชุมชนแบบชนบท" นั่นคือ ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศกว่าร้อยละ 80 ยังอาศัยอยู่ในชนบท การอพยพเคลื่อนย้ายประชากรที่ผ่านมายังเป็นการโยกย้ายจากชนบทหนึ่งไปสู่ชนบทหนึ่งเพื่อแสวงหาพื้นที่เพาะปลูกหรือทำกินใหม่การอพยพของคนชนบทเข้าสู่เมืองยังมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่ของชาวชนบทจะอาศัยแหล่งน้ำเป็นแหล่งทำมาหากิน เพราะอาชีพเกษตรกรรมนั้น นำเป็นความจำเป็นสูงสำหรับการเพาะปลูก แหล่งน้ำธรรมชาติจึงมีบทบาทที่สำคัญที่สุดที่จะก่อให้เกิดชุมชน และยังสร้างอาชีพแก่ประชากรที่มาอาศัยอยู่ด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์และความเหมาะสมทางกายภาพ ณ ที่นั้น

การตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย¹ ประชากรส่วนใหญ่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในชนบท จากสถิติกรมการปกครอง พ.ศ. 2525 ประเทศไทยมีประชากรทั้งหมด 48,846,927 คน ในจำนวนนี้อาศัยอยู่ในชนบท 34,447,105 คน คิดเป็นร้อยละ 70.5 ของประชากรทั้งประเทศ ส่วน

¹ นำพวัลย์ กิจรัชกุล, ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ โอเคียนสโตร์, 2528), หน้า 52-59.

ประชากรที่อยู่ในเมือง 14,399,822 คน คิดเป็นร้อยละ 29.5 ของประชากรทั้งประเทศ และอาจกล่าวได้ว่า การตั้งถิ่นฐานในชนบทนั้นจะอยู่ในลักษณะรวมกลุ่มกันแต่เป็นกลุ่มขนาดเล็กไม่ใหญ่ มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ และแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิประเทศดังนี้

ก. ภาคกลาง การแบ่งลักษณะภูมิประเทศทางภูมิศาสตร์แบ่งเป็น 3 บริเวณคือ ภาคกลางตอนล่าง มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มเกิดจากการตกตะกอนทับถมจากแม่น้ำ ได้แก่ บริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา บาร์ตัน¹ (Barton) เรียกบริเวณนี้ว่า "Heart of Thailand" หรือ "Great Population Triangle" ถือว่าเป็นหัวใจของประเทศไทย ภาคกลางตอนบน มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำ และที่ราบลูกฟูก กับอีกบริเวณหนึ่งคือ บริเวณขอบที่ราบภาคกลางมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบแคบ ๆ บริเวณเชิงเขา การตั้งถิ่นฐาน ในภาคกลางนี้เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นที่สุดของประเทศ โดยเฉพาะบริเวณภาคกลางตอนล่าง รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน แบ่งเป็น 3 รูปแบบคือ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มมักจะปรากฏในบริเวณที่ราบใกล้แม่น้ำบริเวณแยกของเส้นทางคมนาคมเช่น บริเวณถนนตัดกัน แม่น้ำหรือลำคลองบรรจบกัน ตัวอย่างการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มคือ ผู้ประกอบอาชีพทำนา รูปแบบที่สอง การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย จะพบบริเวณที่มีการทำการเกษตรแบบเพิ่มผลผลิต (Intensive Cultivation) หรือการทำการเกษตรแบบเข้มข้น เช่นผู้ที่ประกอบอาชีพการทำสวน ทำไร่โดยมีการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ของตนเอง ส่วนรูปแบบที่สามการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม ซึ่งเป็นสิ่งดึงดูดการตั้งถิ่นฐานของประชากรตั้งแต่อดีต โดยเฉพาะแม่น้ำ ลำคลอง ดังนั้น จะปรากฏว่าจะมีการสร้างบ้านเรือนบนคันดินสองฝั่งแม่น้ำ มาในระยะเวลาหลังเมื่อมีการสร้างเส้นทางคมนาคมทางการตั้งถิ่นฐานจะอยู่ตามแนวถนนมากขึ้น ทั้งนี้เพราะเป็นเส้นทางที่สะดวกรวดเร็ว โดยจะมีการสร้างบ้านเรียงรายริมฝั่งตามแนวยาวของถนน และถ้าเป็นบริเวณแยกของถนนหรือเป็นชุมทางการตั้งถิ่นฐานจะหนาแน่นมากขึ้น

ข. ภาคเหนือ ลักษณะภูมิประเทศประกอบด้วยเทือกเขา ซึ่งมีความสูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 1,500-3,000 เมตรเทือกเขาเหล่านี้เป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำลำธาร โดยเฉพาะแม่น้ำปิง วัง ยม และน่าน ที่ไหลลงมาจากใต้ ส่วนแม่น้ำอิง แม่น้ำกก ไหลไปทางเหนือลงสู่แม่น้ำ

¹ Thomas Frank Barton, Thailand's Population Density and Distribution, Volume 3 Number 2 (Indiana University, 1957).

โขง นอกจากนี้ยังประกอบด้วยหุบเขาและที่ราบระหว่างหุบเขาซึ่งเป็นบริเวณที่มีดินร่วน ดินตะกอน ลุ่มแม่น้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ นับว่าเป็นเหตุให้มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่น โดยเฉพาะบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำจะเป็นที่ตั้งของเมืองทั้งหลาย ส่วนบริเวณที่สูงจะมีการตั้งถิ่นฐานบ้างเหมือนกัน แต่เบาบางกว่าบริเวณที่ราบ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเป็นบริเวณที่สูง มีการคมนาคมไม่สะดวก มีพื้นที่เพาะปลูกจำกัด

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือมีลักษณะคล้ายกับภาคกลางคือการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม เป็นการตั้งถิ่นฐานที่พบมากที่สุดโดยเฉพาะที่ราบบริเวณคันดินธรรมชาติตามแนวของแม่น้ำปิง และแนวโน้มนปัจจุบัน การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคมมักปรากฏบริเวณตามแนวถนนสายใหญ่ อีกรูปแบบหนึ่งคือการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม จะปรากฏบริเวณถนนตัดกัน บริเวณโค้งแม่น้ำหรือบริเวณที่สูงจะพบแถบหุบเขา และถ้าหุบเขาเป็นแอ่งแผ่นดินขนาดใหญ่ย่อมมีผลทำให้ลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ด้วย นอกจากนี้ ยังมี การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย ปรากฏบริเวณเขาสูง บริเวณที่ประกอบอาชีพทำไร่ ทำสวน เป็นต้น

ก. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบ โดยมีความสูงทางคานตะวันตกและลาดเทไปทางตะวันออก ทั้งนี้เพราะคานตะวันตกของภาคประกอบด้วยแนวภูเขาสูง ซึ่งเป็นคานกำเนิดแม่น้ำสายสำคัญคือ แม่น้ำชี แม่น้ำมูล แม่น้ำทั้งสองนี้ไหลจากตะวันตกของภาคไปยังตะวันออก เพื่อลงสู่มหาสมุทรอินเดีย บริเวณตอนกลางค่อนไปทางเหนือของภาคเป็นแนวเขา รูปพระจันทร์เสี้ยว คือ แนวเทือกเขาภูพาน ซึ่งเป็นแนวที่แบ่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็น 2 ส่วน ส่วนหนึ่งอยู่ทางคานใต้เป็นแอ่งแผ่นดินขนาดใหญ่ เรียกว่า "แอ่งโคราช" ส่วนคานเหนือเป็นแอ่งแผ่นดินขนาดเล็กกว่าเรียกว่า "แอ่งสกลนคร" ถ้าดูจากแผนที่ประเทศไทยจะพบว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่มากกว่าภาคอื่น ๆ แต่เป็นภาคที่ประสบปัญหาเกี่ยวกับพื้นที่ทำการเกษตร โดยเฉพาะพื้นที่สำหรับการเพาะปลูก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะบริเวณนี้มีแม่น้ำลำธารจำนวนน้อย พื้นดินส่วนใหญ่เป็นดินทรายไม่อุ้มน้ำและน้ำซึมผานได้ง่าย ผลที่ตามมาคือ ฤดูร้อนพื้นที่ส่วนใหญ่ของภาค ขาดแคลนน้ำ อากาศแห้งแล้ง ความสัมพันธ์ระหว่างภูมิประเทศดังกล่าวกับการตั้งถิ่นฐาน เห็นได้ว่าความหนาแน่นบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ โดยเฉพาะแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแหล่งน้ำธรรมชาติขนาดใหญ่ อันเป็นบริเวณที่เหมาะสมต่อการประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานมี 3 แบบคือ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม จะพบโดยทั่วไปบริเวณใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ที่หนองหาน จังหวัดสกลนคร นอกจากนี้ยังพบบริเวณรอบ ๆ อ่างเก็บน้ำ บริเวณที่เนิน บริเวณเส้นทางคมนาคมตัดกัน ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทาง

คมนาคม โดยเฉพาะตามแนวแม่น้ำเป็นการตั้งถิ่นฐานแต่เดิม สำหรับการตั้งถิ่นฐานตามแนวถนนเป็นการตั้งถิ่นฐานในระยะหลังจากที่ได้มีการสร้างถนนสายต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้น เช่นถนนมิตรภาพ ถนนจากจังหวัดนครราชสีมาไปจังหวัดระยอง และถนนภายในภาค เหล่านี้เป็นต้น การตั้งถิ่นฐานตามแนวถนนจะพบว่าบริเวณที่เป็นชุมชนจะมีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นติดต่อกันตามแนวถนนและบริเวณที่ไกลชุมชนออกไป การตั้งถิ่นฐาน จะค่อยห่างกัน รูปแบบที่สามคือ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย มักจะพบอยู่โดยทั่วไปในพื้นที่การเกษตรซึ่งอยู่ห่างจากชุมชนที่เป็นหมู่บ้าน และตำบล

ง. ภาคตะวันตก ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นที่ราบแคบ ๆ เชิงภูเขา และที่ราบระหว่างภูเขา โดยทางตะวันออกของภาคตะวันตกเป็นที่ราบลาดสู่ภาคกลาง ส่วนทางตะวันตกเป็นที่ค่อนข้างสูงไปจนถึงภูเขา ถ้าสังเกตจากการไหลของแม่น้ำที่ทิศทางการไหลจาก ต้นกำเนิดเป็นภูเขาสูงทางตะวันตก ไหลไปทางตะวันออกและลงสู่ทะเลทางคาบไต้ เช่น แควน้อย แควใหญ่ รวมกันเป็นแม่น้ำแม่กลอง ไหลจากจังหวัดกาญจนบุรีผ่านราชบุรีลงสู่อ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสงคราม นอกจากนี้ยังมีที่ราบลุ่มแม่น้ำระหว่างภูเขา ที่ราบแคบ ๆ ระหว่างภูเขา และที่ราบชายฝั่งทะเล ซึ่งลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว ส่งผลถึงรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในภูมิภาคนี้ คือ การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย พบโดยทั่วไปในภูมิภาคนี้โดยเฉพาะบริเวณแอ่งที่ราบแคบ ๆ ระหว่างภูเขา หรือมีการกระจายแบบโคกเคี้ยวในพื้นที่การเกษตรของตน การตั้งถิ่นฐานแบบรวมกลุ่ม มักจะพบในบริเวณที่ราบบริเวณกว้างที่อยู่ระหว่างภูเขา ที่ราบลุ่มแม่น้ำ ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะบริเวณริมถนนที่มีโรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่ การตั้งถิ่นฐานบริเวณด้านหน้าโรงงาน เหล่านี้จะค่อนข้างหนาแน่น

จ. ภาคตะวันออก ลักษณะภูมิประเทศในภาคนี้โดยทั่วไปจะเป็นที่ราบลูกฟูกที่ประกอบด้วยภูเขาสูง เนินเขา ที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ และที่ราบริมฝั่งทะเล เศรษฐกิจส่วนใหญ่เป็นการเกษตร เช่นทำไร่มันสำปะหลัง ไร่อ้อย สวนผลไม้ สวนยางพารา ชุกแร่ ซึ่งลักษณะภูมิประเทศและกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะมีผลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐานดังนี้

การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคมกระจายตามแนวถนน โดยเฉพาะถนนสุขุมวิทและบางบริเวณจะเป็นกลุ่มบริเวณทางแยกถนนสุขุมวิท ซึ่งบริเวณที่เป็นชุมชนเป็นกลุ่มนี้จะอยู่กันอย่างหนาแน่นตามแนวถนน และถ้าไกลชุมชนจำนวนบ้านจะมัน้อยลงและตั้งอยู่ห่างกัน นอกจากนี้ยังมีการสร้างบ้านตามแนวแม่น้ำ ลำคลองและเรียบชายฝั่งทะเลอีกด้วย ส่วนรูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบรวมกลุ่มมักจะพบบริเวณทุ่งนา โดยจะอยู่บริเวณที่เนินหน้าไม้ทวมและอยู่รวมกลุ่มกันประมาณ

15-20 หลังคาเรือน และการตั้งถิ่นฐานแตกกระจาย เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานกระจายในส่วน
ของชนโดยอยู่ไม่ไกลนัก เช่น สวนเงาะ ทุเรียน ยางพารา

จ. ภาคใต้ ลักษณะภูมิประเทศประกอบด้วยภูเขาที่เป็นแกนกลางของคาบสมุทร
ทางตะวันออกของภาคเป็นที่ราบกว้างติดกับอ่าวไทย ส่วนทางด้านตะวันตกเป็นที่ราบแคบ ๆ ติด
ทะเลอันดามัน นอกจากนี้ยังมีแม่น้ำที่มีต้นกำเนิดจากภูเขาทางตอนกลางของภาค ไหลไปทางตะวันออก
ออกลงสู่อ่าวไทย ลักษณะแม่น้ำส่วนใหญ่เป็นแม่น้ำสายสั้น ไหลแรง

รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มที่มีขนาดแตกต่างกัน ขึ้นอยู่
กับตัวแปรอื่น ๆ เช่น ขนาดของถนน ขนาดของลำคลอง นอกจากนี้ยังอยู่รวมกันเป็นกลุ่มบริเวณที่
มีทรัพยากรแร่ธาตุประเภท คิงก วุลแฟรม ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม และ
การตั้งถิ่นฐานแบบกระจายก็มีลักษณะคล้ายกับภาคอื่น ๆ ของประเทศ

3. ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน

เกี่ยวกับปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานนั้น นักภูมิศาสตร์หลายท่านได้อธิบายถึง
ปัจจัยต่าง ๆ ดังนี้คือ เทรวาร์ธา¹ (Trewartha) ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานไว้
3 ประการที่สำคัญคือ

- 1) ปัจจัยเกี่ยวกับสภาพทางธรรมชาติ (Natural Factors) ได้แก่ สภาพภูมิ
ประเทศ อากาศ ดิน แร่ธาตุ แหล่งน้ำ เป็นต้น
- 2) ปัจจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรม (Cultural Factors) ได้แก่ เศรษฐกิจ สังคม
การเมือง ทัศนคติ เป็นต้น
- 3) ปัจจัยเกี่ยวกับประชากร (Demographic Factors) ได้แก่ ความแตกต่าง
ของประชากรเกี่ยวกับ การเกิด การตาย การย้ายถิ่น เป็นต้น

¹ Glenn T. Trewartha, A Geography of Population: World Pattern,
(New York: John Wiley & Sons Inc., 1969), p.77-78.

คลาร์ก¹ (Clarke) กล่าวถึงสิ่งที่มีอิทธิพลเกี่ยวกับการกระจายของประชากร และการตั้งถิ่นฐานคือ อิทธิพลจากธรรมชาติ กิจกรรมด้านเศรษฐกิจ ประวัติความเป็นมาของประชากร และอิทธิพลทางสังคม เป็นต้น

โรบินสัน² (Robinson) ได้อธิบายการเลือกบริเวณที่ตั้งถิ่นฐานของประชากร ในแต่ละบริเวณขึ้นอยู่กับความต้องการของแต่ละบุคคลที่แตกต่างกัน ซึ่งพอสรุปปัจจัยสำคัญได้ดังนี้คือ

- 1) แหล่งน้ำเพื่ออุปโภคและบริโภค (Water Supplies)
- 2) ดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเกษตร (Farming Land)
- 3) ความปลอดภัยจากการรุกราน (Defence Possibilities)
- 4) พื้นที่แห้งปราศจากน้ำท่วม (Dry Land)
- 5) แหล่งกำบังจากภัยธรรมชาติ (Shelter)

จากอิทธิพลต่าง ๆ ที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐาน ตามที่ได้มีผู้อธิบายหลายท่านด้วยกันนี้ มีเหตุผลที่แตกต่างกันออกไป แต่ที่พอจะกล่าวได้ว่า อิทธิพลที่สำคัญคือ อิทธิพลทางสภาพธรรมชาติ หรือ สภาพทางกายภาพโดยมีอิทธิพลอื่น ๆ สนับสนุนร่วมกันหลายอย่างคือ การประกอบกิจการด้าน เศรษฐกิจ สังคม ประวัติความเป็นมาและการเมือง

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ John I. Clarke, Population Geography, (Oxford: Pergamon Pres, 1972), p. 13.

² H. Robinson, Geography for Business Studies, (London: Macdonald & Evan Ltd., 1972), p. 439.

การตั้งถิ่นฐาน (Settlement)

การตั้งถิ่นฐาน¹ หมายถึง การสร้างที่อยู่อาศัยของมนุษย์ โดยอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เป็นหมู่บ้าน และเป็นเมือง ในการตั้งถิ่นฐานจะมีส่วนประกอบที่สำคัญคือ คน และ พื้นที่ อีกนัยหนึ่งคือ การตั้งถิ่นฐานเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ (Physical Environment) และสิ่งแวดล้อมทางวัฒนธรรม (Cultural Environment) ซึ่งผลจากความสัมพันธ์ของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทั้งสองอย่างดังกล่าวแล่นั้น ทำให้การสร้างที่อยู่อาศัยในแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกันไป โดยแบ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานออกเป็น 3 ลักษณะคือ²

1. การตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว หรือ การตั้งถิ่นฐานแบบเคลื่อนย้าย (Mobility Settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานที่อยู่กับที่ในช่วงเวลาสั้น ๆ เวลาใดเวลาหนึ่ง ต่อจากนั้นจะมีการเคลื่อนย้ายเร่รอนไปตั้งถิ่นฐานยังบริเวณอื่นต่อไป ซึ่งเป็นที่มีความอุดมสมบูรณ์กว่าที่เดิม โดยการตั้งถิ่นฐานที่มีลักษณะไม่แน่นอนนี้มักจะขึ้นอยู่กับสภาพทางธรรมชาติเป็นสำคัญ เช่น หุงหญ้า สัตว์ป่า ป่าไม้ แหล่งน้ำ และความอุดมสมบูรณ์ของดิน เป็นต้น ซึ่งผลจากการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราวนี้ทำให้กลุ่มชนเหล่านี้ ไม่สามารถรวมตัวกันเป็นกลุ่มชนขนาดใหญ่ได้ โดยมากจะอยู่รวมกันไม่เกินระดับครอบครัว ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอาหารในบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้มีจำนวนจำกัดไม่สามารถเลี้ยงคนเป็นจำนวนมากได้ และการรวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ก็เป็นอุปสรรคในการเคลื่อนย้ายอีกด้วย

กลุ่มชนที่มีการตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว มักประกอบอาชีพง่าย ๆ เพียงเพื่อหาอาหารมาบริโภคให้เพียงพอในชีวิตประจำวันเท่านั้น เครื่องมือที่ใช้ในการประกอบอาชีพเป็นแบบง่าย ๆ การประกอบอาชีพส่วนใหญ่จะเป็นอาชีพประเภทเบื้องต้นที่ไม่สลับซับซ้อน โดยมีอาชีพที่สำคัญคือ การล่าสัตว์และเก็บของป่า (Hunting and Gathering) การเลี้ยงสัตว์แบบเร่รอน (Nomadic Herding)

¹ Goh Cheng Leong and Gillion C. Morgan, Human and Economic Geography, (Hong Kong : Dai Nippon Printing Co. Ltd , 1975), P. 39.

² นำพวัลย์ กิจรักษกุล ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน หน้า 2-7.

2. การตั้งถิ่นฐานแบบกึ่งถาวร (Semipermanent Settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานเพื่ออยู่อาศัยและประกอบอาชีพการเพาะปลูก โดยใช้วิธีการโค่นป่า ถางและเผาป่า เพื่อนำพื้นที่มาใช้ในการเพาะปลูก วิธีการเพาะปลูกจะใช้เครื่องมือง่าย ๆ เช่น จอบเสียม ซุดเป็นหลุมแล้วหยอดเมล็ดพืช ส่วนการเก็บเกี่ยวใช้วิธีง่าย ๆ คือ ใช้แรงคนไม่มีการใช้เครื่องจักรช่วย รวมทั้งไม่มีการปลูกพืชหมุนเวียนเพื่อรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน ไม่มีการใส่ปุ๋ยเพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้กับดิน ผลที่ตามมาคือ ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของดินลดลงอย่างรวดเร็ว ปลูกพืชไม่ได้อายุหรือได้ผลไม่คุ้มค่า ชนกลุ่มนี้ก็จะอพยพย้ายถิ่นที่อยู่อาศัยใหม่ โดยหาพื้นที่ใหม่ที่สามารถจะใช้ในการเพาะปลูกต่อไป วิธีการเพาะปลูกลักษณะนี้เรียกว่า การทำไร่เลื่อนลอย (Shifting Cultivation) ไคแก พวกชาวเขาเผ่าต่าง ๆ

ปัจจุบันลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบกึ่งถาวร นอกจากพวกชาวเขาแล้ว ยังมีพวกกรรมกรที่ใช้แรงงานซึ่งมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบนี้เช่นกันโดยคนกลุ่มนี้จะอพยพจากบ้านเดิมไปเป็นกรรมกรที่อื่น ๆ ซึ่งอาจเป็นการอพยพภายในประเทศ เช่น คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อพยพเข้ามาทำงานเป็นคนงานก่อสร้างในกรุงเทพมหานคร หรือเมืองอื่น ๆ หรืออาจเป็นการอพยพไปเป็นกรรมกรในประเทศแถบตะวันออกเฉียงใต้ ไคแกประเทศ ซาอุดีอาระเบีย คูเวต อิรัก อิหร่าน เป็นต้น กลุ่มเหล่านี้อาจไปทำงาน 2-3 ปี แล้วกลับประเทศเดิมของตน ลักษณะของผู้อพยพย้ายถิ่นเหล่านี้ส่วนมากจะเป็นผู้ที่อยู่ในวัยที่ใช้แรงงานเป็นกำลังในการผลิต มีความสามารถในการเชิงเศรษฐกิจสูง ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ที่มีอายุอยู่ระหว่าง 15-40 ปี โดยเฉพาะพวกที่อยู่ระหว่าง 20-25 ปี มีจำนวนมากที่สุด

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3. การตั้งถิ่นฐานแบบถาวร (Sedentary Settlement)

เป็นการตั้งถิ่นฐานอยู่กับที่เป็นหลักแหล่งที่แน่นอน โอกาสในการเคลื่อนย้ายมีน้อยหรือเกือบไม่มีเลย ซึ่งการตั้งถิ่นฐานแบบนี้ถือว่าการตั้งถิ่นฐานของประชากรส่วนใหญ่ของโลก โดยมีลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ในบริเวณที่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติดี เอื้ออำนวยต่อการตั้งถิ่นฐาน นอกจากนี้ยังมีภาษา ศาสนา สังคม ประเพณีและวัฒนธรรมเป็นแกนกลางรวมกัน

โดยทั่วไปการตั้งถิ่นฐานแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ การตั้งถิ่นฐานในชนบท กับการตั้งถิ่นฐานในเมือง ซึ่งการตั้งถิ่นฐานทั้งสองแบบนี้จะมีความแตกต่างกัน โดยเฉพาะเกี่ยวกับจำนวนประชากร โครงสร้างของการตั้งถิ่นฐาน รูปแบบ บทบาทหน้าที่ การขยายตัว ตลอดจนปัญหาและแนวทางในการแก้ปัญหาต่าง ๆ

ก. การตั้งถิ่นฐานในชนบท (Rural Settlement)

คำว่า "ชนบท" พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง บ้านนอกซึ่งเป็นเขตแดนที่พ้นจากตัวเมืองออกไป ดังนั้นการตั้งถิ่นฐานในชนบท คือ การตั้งถิ่นฐานของประชากรที่อยู่นอกเมือง โดยอยู่ตามสวน ป่า ไร่ นา เป็นต้น

ข. การตั้งถิ่นฐานในเมือง (Urban Settlement)

คำว่า "เมือง" อาจมีความหมายแตกต่างกันหลายอย่าง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจุดมุ่งหมายในการนำไปใช้ประโยชน์ในแต่ละสาขาวิชา เช่น คำว่าเมือง ในความหมายทางด้านรัฐศาสตร์ หมายถึงขอบเขตการปกครองควบคุมตามกฎหมาย ทั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการวางนโยบายเกี่ยวกับการพัฒนาและแก้ปัญหาต่าง ๆ เมืองในความหมายทางด้านสังคมวิทยา กล่าวว่าเป็นที่ที่มีคนอยู่หนาแน่นในพื้นที่จำนวนหนึ่งโดยต้องมีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันทางด้านเศรษฐกิจ มีการปกครองมีระบบสาธารณูปโภค ตลอดจนมีการประกอบศาสนกิจ เป็นต้น คือบริเวณที่มีคนตั้งถิ่นฐานรวมกันอยู่อย่างหนาแน่น และประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีใช้เกษตรกรรมแต่เป็นการประกอบอาชีพเกี่ยวกับอุตสาหกรรม การค้าและบริการ

¹ สุพัตรา สุภาพ, ปัญหาสังคม, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิชจำกัด, 2515); หน้า

ความแตกต่างระหว่างชนบทกับเมือง อาจใช้เกณฑ์การพิจารณาในด้านต่าง ๆ ได้ ดังนี้คือ ลักษณะทางธรรมชาติ ได้แก่ ที่ตั้งและสภาพแวดล้อม ลักษณะทางประชากร เช่นจำนวนประชากร ความหนาแน่นของประชากรต่อพื้นที่ อัตราการเกิด การตาย การย้ายถิ่น การศึกษา สภาพทางเศรษฐกิจ ได้แก่ การประกอบอาชีพ รายได้ ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งจะอธิบายรายละเอียดได้ดังต่อไปนี้

1) ลักษณะทางธรรมชาติ ได้แก่ ที่ตั้งและสภาพแวดล้อม

ชนบท ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นธรรมชาติ เช่น หุบเขา ป่าไม้ ภูเขา ทะเลสาบ แม่น้ำ เป็นบริเวณที่มนุษย์ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงสภาพธรรมชาติมากนัก ดังนั้นจะเป็นไปได้ว่าในชนบทยังไม่มีปัญหาเกี่ยวกับนิเวศวิทยาประเภทอากาศเสีย น้ำเน่า เป็นต้น

เมือง เป็นบริเวณที่มนุษย์ได้เปลี่ยนแปลงสภาพทางธรรมชาติจนเกือบไม่เห็นร่องรอยเดิม ดังนั้นพื้นที่ส่วนใหญ่ที่เป็นเมืองจะเป็นบริเวณที่มนุษย์สร้างขึ้นแทบทั้งสิ้น เช่น ตึกราม บ้านช่อง ถนน โรงงานอุตสาหกรรม สถานที่บันเทิงต่าง ๆ อาคารร้านค้า เป็นต้น ซึ่งผลที่ตามมาจากการที่มนุษย์เปลี่ยนแปลงสภาพธรรมชาติคือ น้ำท่วม อากาศร้อนจัด ความแห้งแล้ง เป็นต้น

2) ประชากร

ก) จำนวนประชากร การใช้จำนวนประชากรเป็นเกณฑ์ในการพิจารณามีความแตกต่างกันคือ

ชนบท จำนวนประชากรน้อยและกระจายตามพื้นที่การเกษตร หรืออาจอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านแค่มิขนาดเล็กลง โดยทั่วไปมีจำนวนประชากรไม่เกิน 2,500 คน สำหรับประเทศไทย ประชากรที่อยู่นอกเขตสุขาภิบาลถือว่าเป็นชนบท

เมือง การใช้จำนวนประชากรเป็นเกณฑ์ในการกำหนดว่า เป็นเขตเมืองหรือไม่นั้น ได้กำหนดเกณฑ์ไว้กว้าง ๆ คือบริเวณหรือชุมชนที่มีจำนวนประชากรอยู่รวมกันเกินกว่า 2,500 คน จัดว่าเป็นเมือง แต่จำนวนประชากรดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็นเกณฑ์ที่ตายตัวเสมอไป ทั้งนี้เพราะบางประเทศให้คำจำกัดความของคำว่าเมืองในแง่ประชากรต่างกันออกไป เนื่องจากแต่ละประเทศมีจำนวนประชากรและขนาดของพื้นที่ไม่เท่ากัน

ข) ความหนาแน่นของประชากร คืออัตราส่วนระหว่าง จำนวนประชากรทั้งหมดของประเทศต่อเนื้อที่หนึ่งตารางหน่วย ในการใช้ความหนาแน่นของประชากรต่อหนึ่งหน่วย

พื้นที่เป็นเกณฑ์กำหนดเขตเมืองนั้น โดยทั่วไปมีผู้กำหนดว่าต้องมีความหนาแน่นของประชากร มากกว่า 10,000 คนต่อตารางกิโลเมตร การที่กำหนดความหนาแน่นไว้สูงเพราะถือว่าเขตเมืองจะต้องมีความหนาแน่นของประชากรมากกว่าชนบท แต่ตัวเลขดังกล่าวไม่ตายตัวเสมอไปและประเทศต่าง ๆ ใ้กำหนดความหนาแน่นไว้ต่ำกว่าเกณฑ์ดังกล่าว

ค) ลักษณะประชากร อาจพิจารณาเกี่ยวกับอัตราเกิด อัตราตาย สถานภาพ การสมรส การศึกษา และลักษณะอื่น ๆ อีก ที่มีความแตกต่างกันระหว่างเขตชนบทกับเขตเมืองคือ ในเขตชนบทจะมีอัตราเกิดของประชากรสูงกว่าในเขตเมือง ส่วนอัตราตายในเขตเมืองจะมีอัตราตายน้อยกว่าในชนบทโดยเฉพาะประเทศที่กำลังพัฒนา ทั้งนี้เพราะในเขตเมือง มีบริการด้านการแพทย์และสาธารณสุขมากกว่าในชนบท ส่วนในประเทศที่พัฒนาแล้ว กิจกรรมเกี่ยวกับการแพทย์ได้ขยายออกไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในชนบทอย่างกว้างขวาง ดังนั้นอัตราการตายในเขตเมืองสูงกว่าในชนบท ทั้งนี้เพราะเมืองส่วนใหญ่มีสภาพแวดล้อมไม่เหมาะต่อการเป็นที่อยู่อาศัย เพราะความหนาแน่นแออัดของจำนวนประชากร ปัญหามลพิษต่าง ๆ เช่น น้ำเสีย อากาศเสีย เสียงรบกวน เป็นต้น

3) การศึกษา ประชากรในเขตชนบทส่วนใหญ่จะได้รับการศึกษาระดับประถมศึกษาภาคบังคับ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความต้องการแรงงานเพื่อใช้ในการเกษตรหรือสภาพทางเศรษฐกิจไม่อำนวยให้เขาเรียนในสถาบันการศึกษาชั้นสูงขึ้นไป ส่วนในเมืองประชากรส่วนใหญ่มักมีฐานะเศรษฐกิจดีและได้รับการศึกษาสูงกว่าการศึกษภาคบังคับ และจากการศึกษาของรูจี อรุณศิลป์² พบว่า ผู้ที่ได้รับการศึกษาสูงจะสมรสช้ากว่าผู้ได้รับการศึกษาต่ำทั้งในเขตเมืองและชนบท กล่าวคือกลุ่มหัวหน้าครัวเรือนชาย ผู้ได้รับการศึกษาระดับประถมปีที่ 7 ขึ้นไป จะมีอายุเมื่อแรกสมรสโดยเฉลี่ยเท่ากับ 26.1 ปี 25.4 ปี และ 24.5 ปี ในเขตกรุงเทพมหานครเมืองอื่น ๆ และชนบทตามลำดับ

¹กรรณิการ์ อักษรกุล, สังคมวิทยา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง), 2520, หน้า 4.

²รูจี อรุณศิลป์, "การศึกษาเปรียบเทียบภาวะการสมรส และ ปัจจัยที่เกี่ยวข้องของคนไทยในเขตเมืองและชนบท" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 95.

4) เศรษฐกิจ

ก) การประกอบอาชีพ ชนบทและเมืองมีความแตกต่างในลักษณะกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ตามลำดับขั้นของการพัฒนา โดยในเขตชนบทอาชีพส่วนใหญ่ของประชากรคือการเกษตร ซึ่งเป็นกิจกรรมขั้นต้น (Primary) อันได้แก่การเก็บของป่า ล่าสัตว์ การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ ป่าไม้ ประมง ซึ่งอาชีพดังกล่าวต้องใช้พื้นที่ในการประกอบอาชีพกว้าง และเป็นการกระทำเพื่อผลิตวัตถุดิบต่าง ๆ ในขณะที่เขตเมืองอาชีพส่วนใหญ่จะมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น โดยเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจขั้นที่สอง (Secondary) คือการทำหัตถกรรมและอุตสาหกรรมต่าง ๆ ที่มุ่งแปรสภาพวัตถุดิบให้เป็นวัตถุดิบสำเร็จรูปรวมทั้งมีกิจกรรมขั้นที่สาม (Tertiary) คือการบริการต่างๆ เช่น การคมนาคมขนส่ง การค้า ธนาคาร เป็นต้น

ข) รายได้ ในเขตชนบท เคยทำการเกษตรไว้เพื่อบริโภคภายในครัวเรือน เช่นปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ แม้ว่าในปัจจุบันมีแนวโน้มเปลี่ยนไปโดยเป็นการทำเพื่อการค้ามากขึ้น รู้จักการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรโดยใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ช่วย การใส่ปุ๋ยบำรุงดิน แต่เมื่อคิดเฉลี่ยออกมาเป็นรายได้ ก็ยังอยู่ในเกณฑ์ต่ำกว่าคนในเขตเมืองที่มีอาชีพในด้านการค้าและการบริการ หรืออาชีพอื่นนอกเหนือจากการเกษตร

5) สังคมและวัฒนธรรม

ก) ลักษณะทางสังคม สังคมในชนบทมักจะเป็นสังคมที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ประชากรมีความคล้ายคลึงกัน (Homogeneous) เกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ในสังคม ระดับการศึกษา ฐานะทางเศรษฐกิจ ภาษา ศาสนา เชื้อชาติ ประเพณี ตลอดจนความรู้สึกนึกคิด และทัศนคติ ส่วนในเขตเมืองประชากรมีลักษณะที่แตกต่างกัน (Heterogeneous) ในด้านต่าง ๆ เช่น การประกอบอาชีพ ฐานะทางเศรษฐกิจ เชื้อชาติ ศาสนา ความเชื่อถือ การดำรงชีวิตประจำวัน

ข) การบริการสังคม ในชนบท สถานที่ให้บริการแก่คนในชนบทมีน้อย ส่วนมากเป็นการบริการด้านปัจจัยสี่ คือ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ทั้งนี้เพราะมาตรฐานในการครองชีพอยู่ในระดับต่ำจึงทำให้มีอำนาจในการใช้บริการน้อย ส่วนคนในชนบทที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี อาจมีเครื่องอำนวยความสะดวกบางอย่างเช่น วิทยุ ตู้เย็น ทีวี พัดลม จักรเย็บผ้า แต่ก็ยังเป็นชนิดที่ราคาไม่สูงนัก สำหรับในเขตเมือง สถานที่ให้บริการและเครื่องอำนวยความสะดวกมีมากมายหลายชนิด หลายราคาและคุณภาพตั้งแต่เลวไปจนถึงดีมากเพราะจำนวนประชากรในเขตเมืองมีมาก ฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีจึงมีโอกาเลือกซื้อและใช้สินค้ากับบริการต่าง ๆ

ไคมาก

(3) ขนาดของครอบครัว ในชนบทขนาดของครอบครัวเป็นครอบครัวขนาดใหญ่หรือครอบครัวแบบขยาย (Extended Family) มีสมาชิกในครอบครัวมาก เช่น ปู่ย่า พ่อแม่ ลูก น้า อา หลาน หรือเขย สะใภ้ อยู่รวมกัน ทั้งนี้เพราะในชนบทต้องการแรงงานเพื่อใช้ในการเกษตรกรรม นอกจากนี้การอยู่รวมกันเป็นครอบครัวใหญ่มีผลในแง่จิตใจคือมีความอบอุ่นไม่โดดเดี่ยว ในขณะที่ในเขตเมืองมีขนาดของครอบครัวเล็กหรือครอบครัวเดี่ยว (Nuclear Family) สมาชิกในครอบครัวโดยเฉลี่ยไม่เกิน 5 คน คือ พ่อแม่ ลูก 2 คน และคนรับใช้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะคนในเมืองมีการวางแผนครอบครัวและกำหนดจำนวนบุตรที่แน่นอน และการมีบุตรมากทำให้เป็นภาระในการเลี้ยงดูและเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น

อายุแรกสมรส จากการศึกษาของจินตนา เพชรานนท์ และ อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์¹ โดยใช้ข้อมูลปี พ.ศ. 2523 พบว่า อายุเฉลี่ยเมื่อสมรสครั้งแรก ชายไทยสมรสอายุเฉลี่ย 25 ปี หญิง 23 ปี และถ้าพิจารณาจากเขตเมืองและเขตชนบทจะพบว่า ทั้งชายและหญิงในเขตเมืองจะสมรสช้ากว่าในเขตชนบท คือ ในเขตชนบท ชายจะมีอายุแรกสมรสเฉลี่ย 24 ปี หญิงอายุเฉลี่ย 22 ปี ในเขตเมืองจะมีอายุสมรสเฉลี่ย ชาย 27 ปี หญิง 26 ปี ซึ่งจะช้ากว่าเขตชนบท 3-4 ปี ความแตกต่างของอายุการสมรสครั้งแรกในเขตชนบทและเขตเมืองสะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างทางด้านสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ จึงทำให้คนในเขตเมืองอยู่ในสภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัว ดีกว่าคนในชนบทเมื่อแรกสมรส

ง) การติดต่อสื่อสาร การติดต่อในระหว่างคนในชนบทด้วยตนเองนั้นใช้วิธีการกระจายข่าวแบบปากต่อปาก (Face to Face) ถือว่าเป็นการกระจายข่าวที่เร็วที่สุดกว่าการสื่อสารโดยวิธีอื่น แต่อาจทำให้เรื่องที่เกิดขึ้นเปลี่ยนไปในทางตรงข้ามแบบข่าวเป็นคำได้เพราะการสื่อสารโดยวิธีนี้อาจมีการปรุงแต่งให้ออกกรสชาติได้ง่าย ส่วนในเขตเมือง การติดต่อสื่อสาร จะใช้วิธีการโทรศัพท์ติดต่อซึ่งกันและกันซึ่งสะดวก นอกจากนี้การสื่อสารในเขตเมืองสามารถทำได้โดยใช้วิธีอื่น ๆ อีก เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ เป็นต้น

¹ จินตนา เพชรานนท์ และ อภิชาติ จำรัสฤทธิรงค์, รายงานเชิงวิเคราะห์ฉบับที่ 5 ภาวะสมรส สัมมะโนประชากรและเคหะ พ.ศ. 2523, (กรุงเทพฯ : สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี, 2529). ตารางที่ 7, หน้า 7.

ทฤษฎีเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน

ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองเกี่ยวกับการใช้ที่ดิน การขยายตัวของเมือง การประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ ภายในเขตเมือง เป็นต้น ทฤษฎีต่าง ๆ ที่ศึกษากันนั้นมักจะกล่าวถึงทฤษฎีที่สำคัญ 3 ทฤษฎีคือ Concentric Zone Theory, Sector Theory และ Multiple Nuclei Theory โดยมีรายละเอียดที่สำคัญของแต่ละทฤษฎีดังนี้คือ (คู่มือภูมิที่ 2-1)

1. CONCENTRIC ZONE THEORY

ผู้คิดค้นทฤษฎีนี้เผยแพร่ชื่อ เออร์เนส คัมปลิว เบอร์เจส (Ernest W. Burgess) เป็นนักสังคมวิทยาอยู่ที่มหาวิทยาลัยชิคาโก ประเทศสหรัฐอเมริกา เขาได้ศึกษาโครงสร้างการใช้ที่ดินและการขยายตัวของเมืองชิคาโก และสรุปเป็นทฤษฎีในปี พ.ศ. 2468 (ค.ศ. 1925) โดยกล่าวว่า การใช้ที่ดินภายในเมืองจะเป็นเขตซ้อนกันคล้ายวงกลมหลายวง และแต่ละวงจะเรียงกันออกมาจากใจกลางเมือง ซึ่งทฤษฎีนี้เขาคิดว่าน่าจะใช้ได้กับเมืองใหญ่ทั้งหลายในสหรัฐอเมริกา การใช้ที่ดินในเขตเมืองที่ซ้อนกันนั้นประกอบด้วยส่วนที่สำคัญดังนี้คือ

ก. Central Business District คือศูนย์กลางของเมืองหรือเป็นหัวใจของเมือง เรียกบริเวณนี้ว่า C. B. D. ซึ่งเป็นศูนย์กลางของธุรกิจการค้า ศูนย์กลางทางด้านการปกครองและการคมนาคม เกี่ยวกับการใช้ที่ดินจะประกอบไปด้วยห้างสรรพสินค้าและร้านค้าต่าง ๆ มากมาย สำนักงานธุรกิจ ธนาคาร โรงแรม โรงภาพยนตร์ โรงละคร พิพิธภัณฑสถาน พิพิธภัณฑ์นาฬิกา ภัตตาคาร ร้านขายส่ง (Wholesale) และ โกดังสินค้า (Warehouse)

สำหรับเมืองใหญ่ ๆ บางเมืองบริเวณ C. B. D. อาจแบ่งการใช้ที่ดินเป็นส่วนตามประเภทของสินค้าและบริการ เช่น ย่านโรงละคร (Theatre District) ย่านธุรกิจการเงิน (Financial District) และย่านขายส่งสินค้า เป็นต้น

ข. Transitional Zone คือบริเวณที่อยู่รอบย่านธุรกิจการค้า อาจกล่าวได้ว่าบริเวณนี้จะเป็นบริเวณที่มีการเปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว เพราะเป็นบริเวณที่มีการใช้ที่ดินเพื่อประโยชน์หลายอย่างปนกัน ได้แก่ การค้า โรงงานอุตสาหกรรมขนาดย่อม เช่น โรงงานอาหาร โรงงานขนมปัง นอกจากนี้ยังเป็นที่อาศัยที่ค่อนข้างแออัดของผู้มีรายได้น้อย เป็นบริเวณแหล่งเสื่อมโทรม (Residential Deterioration) หรือที่เรียกว่าแหล่งสลัม (Slum) แทรก

อยู่ทั่วไป เขตนี้ส่วนใหญ่มักใช้ที่ดินเพื่อประโยชน์ในการเป็นที่อยู่อาศัยและอุตสาหกรรมมากกว่าใช้ที่ดินเพื่อการค้า ในบางบริเวณที่อยู่อาศัยอาจจะเป็นบ้านเช่าหรือตึก แม้ว่าอยู่ในสภาพดีแต่ก็มีราคาถูก เมื่อเทียบกับเขตอื่น ๆ ของเมือง เนื่องจากอยู่ในเขตแหล่งเสื่อมโทรมนั่นเอง โดยส่วนใหญ่แล้วที่อยู่อาศัยในเขตนี้จะมีสภาพที่เก่า หุคโทรม ขาดการดูแลเอาใจใส่ การที่มีแหล่งเสื่อมโทรมแทรกอยู่ในบริเวณใกล้ย่านธุรกิจการค้าและอุตสาหกรรมขนาดย่อม เพราะมีความสะดวกในการดำรงชีวิตในแง่สถานที่ทำงานในย่านธุรกิจและอุตสาหกรรมได้สะดวก เป็นการลดค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปกลับระหว่างบ้านกับที่ทำงาน

ค. Zone of Independent Workingmen's Homes เป็นย่านที่อยู่อาศัยของพวกทำงานอิสระ เช่น พวกที่ทำงานตามโรงงานอุตสาหกรรม กรรมกรที่ใช้แรงงาน ลักษณะที่อยู่อาศัยอาจเป็นพวกเช่าซื้อ อพาร์ทเมนท์ คนที่อยู่ในเขตนี้อาจจะเป็นพวกที่อาศัยในเขตที่ 2 มาก่อน เมื่อมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นก็จะหาที่อยู่อาศัยโดยการเช่าซื้อหรือซื้อบ้านที่คิดว่า หรืออาจกล่าวได้ว่าพวกที่อยู่ในเขตนี้เป็นพวกมีฐานะปานกลาง ซึ่งสามารถเดินทางเข้าไปทำงานในเขต C. B. D. หรือเขตที่ 2 ที่เป็นโรงงานอุตสาหกรรมได้ การที่มาอาศัยอยู่รอบนอกเพราะต้องการหนีความแออัดของเมือง เสี่ยงรถวนต่าง ๆ ประกอบกับมีการคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็ว

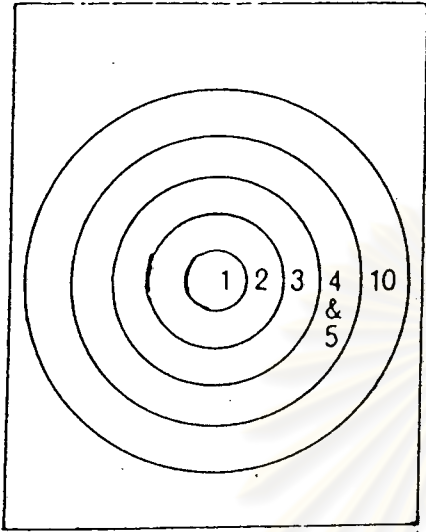
ง. Zone of Better Residences เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยของผู้มีฐานะปานกลางไปจนถึงฐานะดี คนที่อยู่ในบริเวณนี้มักจะเป็นพวกที่ประกอบอาชีพทางธุรกิจ ผู้ถือหุ้นในบริษัท นักวิชาการหรืออาจเป็นคนที่อยู่ในเขตที่ 3 เมื่อฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นก็ออกไปอยู่อาศัยในที่ซึ่งคิดว่า ทั้งในค่านากาศและที่อยู่อาศัย ในบริเวณที่อยู่อาศัยนี้มักจะมียานการค้ายเล็ก ๆ เกิดขึ้นเพื่อให้บริการสินค้าที่จำเป็นแก่การบริโภค เช่น ร้านชำ ร้านกาซ เป็นต้น

จ. Commuter's Zone เป็นบริเวณที่อยู่อาศัยของพวกที่มีฐานะดีโดยจะอยู่บริเวณชานเมือง ไกลจากศูนย์กลางธุรกิจการค้าประมาณ 50-60 กิโลเมตร แต่เป็นบริเวณที่มีการคมนาคมสะดวก รวดเร็วทั้งทางรถยนต์ ใต้แกพวกทางควน หรือทางรถไฟ ใต้แก รถไฟใต้ดิน ซึ่งเป็นการขนส่งเป็นจำนวนมาก (Mass Transportation) กลุ่มที่อยู่อาศัยในบริเวณนี้จะเป็นผู้ที่ทำงานในเมือง เวลาเช้าและตอนเย็นจะกลับที่อยู่อาศัยชานเมือง ทั้งนี้เพื่อต้องการแยกตัวออกจากความแออัดและเสี่ยงรถวนต่าง ๆ ในเมือง ประกอบกับคนกลุ่มนี้มีความสามารถทางเศรษฐกิจสูงพอที่จะเสียค่าใช้จ่ายในการเดินทางเป็นประจำได้

ทฤษฎีของเบอร์เจสส์ได้รับการวิจารณ์จากเหล่านักวิชาการว่า การใช้ที่ดินในลักษณะเป็นรูปวงกลมซ้อนกันนั้นไม่น่าจะเป็นจริงทั้งหมด บริเวณที่เป็นศูนย์กลางธุรกิจการค้าไม่จำเป็นต้อง

แผนภูมิที่ 2-1 ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานมนุษย์

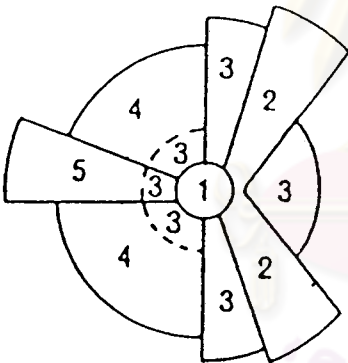
1

CONCENTRIC ZONE THEORY

1. Central Business District
2. Transitional Zone
3. Zone of Independent Workingmen's Homes
4. Zone of Better Residences
5. Commuter's Zone

2

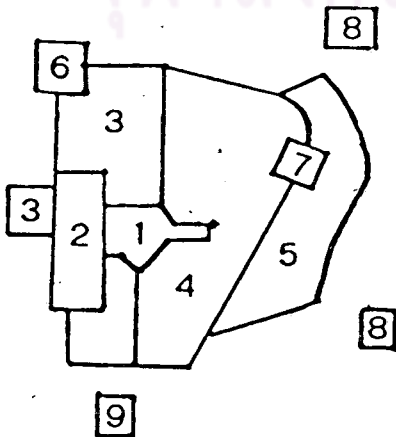

SECTOR THEORY

1. Core/ Central Business District
2. Wholesale Light Manufacturing
3. Low Class Residential
4. Medium Class Residential
5. High Residential

3

9

MULTIPLE NUCLEI THEORY

1. Central Business District
2. Wholesale Light Manufacturing
3. Low Class Residential
4. Medium Class Residential
5. High Class Residential
6. Heavy Manufacturing
7. Outlying Business District
8. Residential Suburb
9. Industrial Suburb

เป็นวงกลม ขอให้มีลักษณะเป็นศูนย์กลางที่สำคัญ และมักจะกระจายไปตามแนวเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ ๆ ที่ออกจากศูนย์กลางเมือง

2. SECTOR THEORY

ผู้เสนอทฤษฎีนี้คือ โฮเมอร์ ฮอยท์ (Homer Hoyt) ในปี ค.ศ. 1939 โดยกล่าวว่าการใช้ที่ดินในย่านต่าง ๆ ในเขตเมืองควรจะมีลักษณะส่วนหรือเป็นโซน มากกว่าที่จะมีลักษณะเป็นวงกลมซ้อนกันตามทฤษฎี Concentric Zone theory ที่เบอร์เจสส์กล่าวไว้ และการใช้ที่ดินนั้นแบ่งออกเป็น 5 โซนด้วยกันคือ

- 1) Core หรือ Central Business District คือบริเวณศูนย์กลางธุรกิจ การค้า
- 2) Wholesale Light Manufacturing คือบริเวณย่านขายส่ง และอุตสาหกรรมขนาดย่อม
- 3) Low Class Residential คือบริเวณที่อยู่อาศัยของผู้ที่มีรายได้น้อย
- 4) Medium Class Residential คือบริเวณที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้ปานกลาง
- 5) High Residential คือ บริเวณที่อยู่อาศัยของผู้ที่มีรายได้สูง

ตามแนวความคิดในการศึกษาทฤษฎีนี้คือ อัตราค่าเช่าที่ดิน ในเรื่องเกี่ยวกับอัตราค่าเช่าที่ดินในเมืองนั้นปรากฏว่า ราคาเช่าจะแตกต่างกันในแต่ละโซนขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมและการใช้ประโยชน์จากที่ดินในแต่ละประเภท บริเวณที่เป็นศูนย์กลางจะมีอัตราค่าเช่าสูงที่สุดเพราะถือว่าเป็นย่านธุรกิจการค้า และอัตราค่าเช่าจะลดลงเมื่ออยู่ในโซนอื่น ๆ โดยรอบ หรืออัตราค่าเช่าสูง กลาง ต่ำ อาจอยู่ในโซนใดโซนหนึ่งซึ่งอยู่ติดกับศูนย์กลางและขยายตัวออกไปจากศูนย์กลางตามแนวที่มีการคมนาคมสะดวก บริเวณที่อยู่อาศัยที่มีค่าเช่าต่ำมักอยู่ไกลย่านอุตสาหกรรมหรือตามแนวแม่น้ำ ลำคลอง และถนน กิจกรรมประเภทอุตสาหกรรมมักอยู่ส่วนใดส่วนหนึ่งของเมืองเช่นกัน โดยไม่จำเป็นต้องอยู่รอบศูนย์กลาง แต่จะขยายออกจากศูนย์กลางธุรกิจการค้าออกไปยังชานเมืองที่มีการคมนาคมขนส่งสะดวก หรือไกลเส้นทางแม่น้ำที่ใช้เป็นเส้นทางขนส่งวัตถุดิบและวัสดุสำเร็จรูป

การแบ่งลักษณะของบ้านตามอัตราค่าเช่า แบ่งเป็น 3 ประเภทคือ

- ก) อัตราค่าเช่าสูง มีลักษณะบ้านเป็นทรงตึกคอนกรีตใหม่ สร้างหลังเดียวโดด ๆ

ภายในตึกแถวควยเฟอร์นิเจอร์ที่สวยงาม บริเวณภายนอกประกอบด้วยสนามหญ้าและรั้วบ้านที่ได้รับการดูแลอย่างดี นอกจากนี้ยังตั้งอยู่ในบริเวณที่มีการคมนาคมสะดวกมีเส้นทางคมนาคมเชื่อมกับย่านธุรกิจการค้า เป็นบริเวณที่อากาศดีปราศจากน้ำท่วมและเสียงรบกวน

ข) อัตรราคาเช่าปานกลาง มีลักษณะเป็นบ้านตึก บ้านไม้ ที่ไม่คอยทันสมัย มีบริเวณบ้าน สนามหญ้า รั้ว แต่ไม่ได้รับการตกแต่งให้สวยงามมากนัก

ค) อัตรราคาเช่าต่ำ เป็นบ้านไม้ค่อนข้างเก่าหรือตึกเก่า ๆ ไม่มีบริเวณเป็นสัดส่วน ดังนั้นลักษณะบ้านจะสร้างอยู่ชิดกันทำให้เกิดความแออัดของที่อยู่อาศัย ห้องน้ำ ห้องส้วมอาจแยกอยู่นอกตัวบ้าน ภายในบ้านไม่มีน้ำไหลตองใช้น้ำจากภายนอก เป็นต้น

3. MULTIPLE NUCLEI THEORY

ผู้เสนอทฤษฎีนี้คือ แฮร์ริสและอัลแมน (Chauncy D. Harris and Edward L. Ullman) ในปีพ.ศ. 2488 (ค.ศ. 1945) หลังจากศึกษาทฤษฎี Concentric Zone กับ Sector Theory ที่ได้ศึกษามาก่อนหน้านี้แล้ว โดยกล่าวว่า บริเวณที่เป็นศูนย์กลางของเมือง (Nuclei) ไม่จำเป็นต้องมีเพียงแห่งเดียว แต่จะมีหลายแห่งที่กระจายกันออกไปตามบริเวณที่มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและศูนย์กลางที่กระจายออกไปนี้ จะเป็นจุดเริ่มต้นของการขยายตัวของเมือง ส่วนการใช้ที่ดินจะเป็นบริเวณหรือเป็นหย่อมมากกว่าจะมีการใช้ที่ดินเป็นวงกลมที่ต่อเนื่องกัน และการใช้ที่ดินตามแนวทฤษฎีนี้ แบ่งเป็น 9 บริเวณคือ

- 1) Central Business District คือย่านธุรกิจการค้าศูนย์กลางของเมือง
- 2) Wholesale Light Manufacturing คือย่านขายส่งและอุตสาหกรรมขนาดย่อมจะอยู่ส่วนใดส่วนหนึ่งของศูนย์กลางของเมือง
- 3) Low Class Residential คือเขตที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อยโดยมากเขตนี้จะอยู่ใกล้กับศูนย์กลางของเมือง เพราะผู้อยู่อาศัยในบริเวณนี้มีอำนาจในการเดินทางน้อย ดังนั้นจึงต้องอาศัยอยู่ในเขตที่ใกล้กับศูนย์กลางซึ่งเป็นสถานที่ทำงานหรืออาจจะอยู่ใกล้กับเขตอุตสาหกรรมเพื่อเป็นผู้ใช้แรงงานในอุตสาหกรรมต่าง ๆ
- 4) Medium Class Residential คือ เขตที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้ปานกลางหรือชนชั้นกลาง
- 5) High Class Residential คือเขตที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้สูง โดยมากจะ

อยู่ห่างจากศูนย์กลางธุรกิจการค้า เพราะต้องการหนีความแออัดของที่อยู่อาศัย เสี่ยงรบกวน หรืออากาศเป็นพิษโดยไปอยู่ในเขตที่มีอากาศดี การคมนาคมสะดวก

6) Heavy Manufacturing คือ เขตอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ หรืออุตสาหกรรมหนัก โดยจะตั้งอยู่ไกลกับเขตที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อย เพราะต้องอาศัยแรงงานจำนวนมาก แต่อยู่ไกลจากศูนย์กลางธุรกิจการค้า

7) Outlying Business District คือ เขตศูนย์กลางการค้าที่กระจายไปจากศูนย์กลางใหญ่ของเมือง โดยเป็นศูนย์กลางที่เกิดขึ้นในระยะหลังเพื่อให้บริการแก่ผู้มีรายไคปานกลางและรายไคสูง

8) Residential Suburb คือ เขตที่อยู่อาศัยชานเมือง โดยมากเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่การเกษตร แต่พวกที่อยู่อาศัยในเขตนี้มีไค้ประกอบอาชีพการเกษตรแต่ประกอบอาชีพในเขตเมือง การที่ไปอยู่อาศัยแถบชานเมืองอาจเป็นเพราะในเมืองมีราคาที่ดินสูง ในขณะที่ชานเมืองราคาที่ดินถูกกว่า ประกอบกับการคมนาคมสะดวกสามารถเดินทางไปกลับระหว่างที่อยู่อาศัยกับที่ทำงานไค้สะดวกและรวดเร็ว

9) Industrial Suburb คือ เขตอุตสาหกรรมชานเมือง ปัจจุบันทำให้อุตสาหกรรมออกไปตั้งอยู่ในเขตชานเมืองเพราะ ราคาที่ดินไม่สูงมาก ทำให้การขยายโรงงานทำได้ง่าย การคมนาคมสะดวก อาจจะเป็นเส้นทางคมนาคมทางบกหรือทางน้ำก็ได้ ที่ทำให้การขนส่งสินค้าไค้รวดเร็ว

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในชนบท

การตั้งถิ่นฐานในระยะเริ่มแรกจะมีลักษณะที่ไค้ไค้มีการวางแผนมาก่อน ดังนั้นบริเวณที่เป็นชนบทและเมืองไค้ปัจจุบันจะเห็นไค้ว่าเป็นบริเวณที่ไค้ไค้มีการวางแผน ต่อมาเมื่อมีการขยายตัวมากขึ้นอย่างรวดเร็ว การจะให้มีไค้การวางแผนในพื้นที่บริเวณนั้น ๆ ทำไค้ยากหรือไม่สามารถทำได้ผลที่ตามมาคือ ปัญหาด่าง ๆ เช่น ความไม่เป็นระเบียบของที่อยู่อาศัย ความแออัด การจรรจกรับคั้ง ตลอดจนปัญหามลพิษต่าง ๆ

การตั้งถิ่นฐานในชนบทส่วนใหญ่ไค้ไค้ไค้มีการวางแผนมาก่อน เพราะการตั้งถิ่นฐานในระยะเริ่มแรกเป็นการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนจำนวนน้อยที่ประกอบอาชีพการเกษตร ต่อมาเมื่อจำนวนคนเพิ่มมากขึ้น การขยายตัวของบริเวณที่ตั้งถิ่นฐานจะขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

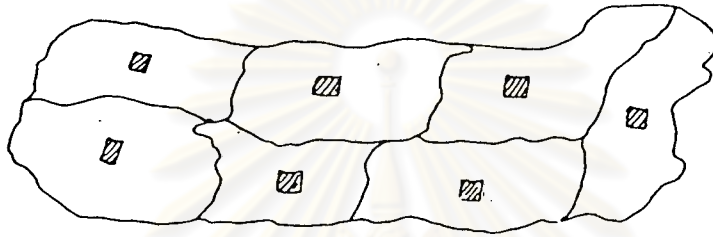
และปัจจัยอื่น ๆ ทำให้ลักษณะการตั้งถิ่นฐานไม่เป็นระเบียบและก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ใดในระยะหลัง จึงได้มีการวางแผนการใช้ที่ดินในชนบทโดยเฉพาะเกี่ยวกับการเกษตร เพื่อให้การใช้ที่ดินได้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจเต็มที่ ดังนั้นรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในชนบทสามารถแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ

ก. การตั้งถิ่นฐานที่ไม่มีการวางแผน เป็นการตั้งถิ่นฐานในบริเวณพื้นที่ชนบทส่วนใหญ่ของโลกประกอบด้วยรูปแบบที่แตกต่างกันคือ

1) การตั้งถิ่นฐานแบบกระจุก (Clustered Settlement) การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีความสัมพันธ์กับปัจจัยทางธรรมชาติ หรือปัจจัยทางกายภาพ เช่น ที่ราบลุ่มแม่น้ำ แหล่งแร่ธาตุ หุบเขา บริเวณแยกของถนน บริเวณคูกิ่งน้ำ และบริเวณที่แม่น้ำบรรจบกัน เป็นต้น ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐานอาจเริ่มจากบ้านเดี่ยวโคก ๆ หรือจำนวน 2-5 หลังคาเรือน ต่อมามีการขยายการตั้งถิ่นฐานโดยเริ่มอยู่เป็นกลุ่มหากัน ในระยะหลังจำนวนคนเพิ่มมากขึ้น กลุ่มบ้านขนาดเล็กขยายใหญ่ขึ้นเป็นหมู่บ้าน หันนิยมขึ้นอยู่กัระยะเวลาในการสร้างหมู่บ้านด้วย เพราะหมู่บ้านที่ตั้งมานานแล้ว ขนาดของหมู่บ้านมักมีขนาดใหญ่ เนื่องจากการเพิ่มของประชากรมีหลายช่วงอายุคน ในหมู่บ้านนั่นเอง การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้จะเป็นการตั้งถิ่นฐานของชนบทที่ประกอบอาชีพการเกษตร โดยพื้นที่การเกษตรจะอยู่บริเวณรอบหมู่บ้าน ส่วนการเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ หมู วัว จะเลี้ยงในบริเวณบ้านหรือบริเวณใกล้บ้าน บางครั้งเรียกรวม ๆ ว่าหมู่บ้านการเกษตร (Farm Village) การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ มักพบบริเวณทั่วไปในเขตที่ราบภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ และภาคใต้ของประเทศไทย โดยเฉพาะหมู่บ้านที่คนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา

2) การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed หรือ Scattered Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่บานเรือน ยุงจาง คอกสัตว์ โรงเก็บเครื่องมือต่าง ๆ ของเกษตรกรตั้งอยู่ในพื้นที่การเกษตรของตนเอง หรืออาจเรียกว่าการกระจายในลักษณะโคกเดี่ยว (Isolated Settlement) ดังรูปที่ 2-1 ความห่างของบ้านเรือนขึ้นอยู่กับขนาดของที่ดินแต่ละครอบครัว การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีศูนย์กลางร่วมกัน เช่น วัด ตลาด โรงเรียน สถานีอนามัย ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายนี้จะพบในชนบทของประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ตอนเหนือของสหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร เนเธอร์แลนด์ เป็นต้น สำหรับประเทศไทย การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้จะปรากฏในบริเวณที่เกษตรกรประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำไร่ เช่น ไร่อ้อย ไร่สับปะรด ไร่มันสำปะหลังรวมทั้งพวกที่ทำสวนผลไม้โดยจะกระจายอยู่ไม่ไกลกันนักในพื้นที่สวนของแต่ละครอบครัว แนวเขตของสวนจะมีคูคลองกัน

การตั้งถิ่นฐานแบบนี้มักจะส่งผลทางด้านเศรษฐกิจสูง เพราะเกษตรกรมีที่อยู่อาศัยในพื้นที่การเกษตรของตน จึงไม่เสียเวลาในการเดินทางไปกลับระหว่างพื้นที่เกษตรกับบ้าน ดังนั้นจึงมีเวลาในการดูแลผลผลิตได้เต็มที่ มีเวลาศึกษาปรับปรุง เปลี่ยนแปลง แก้ปัญหา หรือขยายกิจการให้ก้าวหน้า จะเห็นว่าเกษตรกรเหล่านี้มักจะใช้เทคโนโลยีใหม่ช่วยและทำการเกษตรตลอดปีเพื่อให้เกิดผลผลิตสูงสุดต่อเนื่องที่เรียกกันว่า การเกษตรแบบเข้ม (Intensive Farming) บางบริเวณอาจจะใช้วิธีการทำฟาร์มผสม (Mixed Farming) คือใช้ทั้งเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์

รูปที่ 2-1 แสดงการตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย

3) การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Random Settlement) เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่การเกษตรที่มีลักษณะเป็นกลุ่มและกระจายแบบโคกเกี่ยวสลักกัน โดยการตั้งถิ่นฐานครั้งแรก จะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อมีคนจำนวนมากขึ้น มีการขยายพื้นที่การเกษตร ขยายการตั้งถิ่นฐาน และในขณะเดียวกันมีบางบ้านต้องการความเป็นอิสระ กับต้องการที่จะไปสร้างที่อยู่อาศัยในพื้นที่ของตนเองเพื่อจะไถคูแลไถนาได้เต็มที่ จึงปรากฏว่ามีการตั้งถิ่นฐานกระจายออกไปจากหมู่บ้าน หรืออาจเป็นเพราะเหตุผลอื่น ๆ ซึ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะพบในชุมชนเกษตรของไทยเช่นกัน เช่น ชุมชนการเกษตรอำเภอเชียรใหญ่จังหวัดนครศรีธรรมราชที่ประโยชน์ เรื่องโรจน์¹ ได้ศึกษาพบว่า ลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นแบบสุ่ม และการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเกษตรนี้จำนวนครัวเรือนตามความยาวของลำน้ำจะเพิ่มมากขึ้น โดยอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ส่วนบริเวณกลางทุ่งนาจะมีลักษณะคูดงเค็มหรือลตลง ทั้งนี้เนื่องจากแม่น้ำลำคลองได้เพิ่มความสำคัญในเรื่องการคมนาคม นอกจากนี้แม่น้ำยังเป็นแหล่งที่เหมาะสมในค่านเกษตรกรรม การอุปโภค การบริโภค

¹ประโยชน์ เรื่องโรจน์, การวิเคราะห์ที่ตั้งและสภาพเศรษฐกิจบ้านชาในเขตอำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช, ปรินต์งานพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยศึกษาศึกษา 2566.

4) การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement) การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้จะปรากฏในบริเวณที่ราบเป็นส่วนใหญ่โดยไม่ค่อยพบในบริเวณที่สูง ลักษณะการตั้งบ้านเรือนจะเป็นแนวยาวตามเส้นทางคมนาคมที่สะดวก โดยอาจจะตั้งอยู่เป็นกลุ่มติดต่อกันในเขตที่เป็นชุมชนการค้าหรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนบริเวณที่อยู่ไกลออกไปอาจจะมีการตั้งบ้านเรือนห่างกัน สำหรับพื้นที่การเกษตรจะอยู่บริเวณด้านหลังของที่อยู่อาศัยเส้นทางคมนาคมที่ส่งเสริมให้มีการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง ถนน ตามแนวยาวของหุบเขาแคบ ๆ และบริเวณแนว ของน้ำพุ เป็นต้น

ก. แม่น้ำ การตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณที่เป็นคันดินธรรมชาติ (Natural Levee) หน้าที่ท่วมไม่ถึง หรือบริเวณที่ราบชั้นบันได ส่วนมากเป็นการตั้งถิ่นฐานระยะแรก ๆ ของโลก เมืองหลวงหรือเมืองต่าง ๆ มักจะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะแม่น้ำมีปัจจัยหลายอย่างที่ตั้งคู่กันให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน ดังที่ แฟร์ไชลด์ (Johnson E. Fairchild) ไคกลาวไวว่า "แม่น้ำมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ เพราะเป็นแหล่งน้ำจืดอันสำคัญที่ส่งเสริมให้มีอาหาร การคมนาคม สันทนาการ เมืองต่าง ๆ มักจะตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำโดยใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับบริเวณอื่นได้สะดวก แหล่งอารยธรรมต่าง ๆ ของโลกก็ได้พัฒนาจากบริเวณลุ่มน้ำ เช่น แม่น้ำไทกรีส-ยูเฟรติส แม่น้ำสินธุ แม่น้ำฮวงโห นอกจากนี้แม่น้ำยังช่วยในการเผยแพร่วัฒนธรรมต่าง ๆ สู่บริเวณรอบนอกอีกด้วย"

ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำ จะมีความแตกต่างกัน โดยบริเวณที่ราบลุ่มน้ำตอนล่างซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ที่ราบดินคอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจะเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นมากกว่าบริเวณลุ่มน้ำตอนบน เอมเปิลอร์ (Otis Worth Jr. Templer) ได้ศึกษาลุ่มน้ำเนอซีส (Nueces) รัฐเท็กซัส สหรัฐอเมริกา พบว่า ความหนาแน่นการตั้งถิ่นฐานของประชากร จะหนาแน่นบริเวณที่ราบลุ่มน้ำตอนล่าง (Lower Basin) และความหนาแน่นจะค่อย ๆ ลดลง เมื่อขึ้นไปทางลุ่มน้ำตอนบน (Upper Basin) ทั้งนี้เพราะขึ้น

Johnson E. Fairchild, Principles of Geography, (New York: Holt Rinehart and Winston Inc., 1964).

Templer, Otis Worth Jr., "Geographical Aspects of Water Law in the Nueces River Basin, Texas", Dissertation Abstract 2, 1969, p.

อยู่กับสภาพของน้ำในลำน้ำ เนื่องจากตอนต้นของลำน้ำจะมีน้ำเฉพาะบางฤดู (Intermittent Stream) ส่วนบริเวณใกล้ปากแม่น้ำจะมีน้ำตลอดปี ซึ่งตรงกับวิชัย เทียนน้อย ที่ได้ศึกษาความสัมพันธ์ของลำน้ำกับการตั้งถิ่นฐานในจังหวัดนครนายก ผลการศึกษาพบว่า การตั้งถิ่นฐานของประชากรในชนบทมีความสัมพันธ์กับลำน้ำทุกลำค้ำ การตั้งถิ่นฐานจะรวมกันเป็นหมู่บ้านและหมู่บ้านจะกระจายอยู่ตามลำน้ำทุกลำค้ำ โดยทุกหมู่บ้านจะอยู่ไม่ไกลกัน ลำน้ำที่มีน้ำตลอดปี (Permanent Stream) จะมีหมู่บ้านตั้งอยู่มากกว่าลำน้ำที่มีน้ำบางฤดู นอกจากนี้ การตั้งถิ่นฐานของประชากรจะหนาแน่นมากยิ่งขึ้นเมื่อลำค้ำของลำน้ำเพิ่มขึ้น และความหนาแน่นลดลงเมื่อความลาดเอียงของพื้นที่เพิ่มขึ้น

ข. ลำคลอง (Canal) เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์โดยขุดเพื่อเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นแนวตรงและอยู่ในบริเวณที่ราบ เพื่อใช้เป็นแหล่งน้ำจืด การคมนาคมขนส่ง การเกษตร การอุปโภคและบริโภค ดังนั้นจึงเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนหรือเป็นที่ตั้งของเมืองต่าง ๆ เช่นการตั้งถิ่นฐานตามแนวสายบริเวณลำคลองในประเทศเนเธอร์แลนด์ซึ่งเป็นประเทศที่มีเนื้อที่น้อย ดังนั้นจึงขยายพื้นที่ โดยใช้วิธีการปรับบริเวณชายฝั่งทะเลให้เป็นดินแดนที่สมบูรณ์โดยการกระทำมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 14 ใช้วิธีการสร้างเขื่อนในทะเล แล้วสูบน้ำทะเลออก ประกอบกับเทคโนโลยีอื่นช่วย ภายหลังจากที่กันเขื่อนแล้วได้มีการขุดคลอง สร้างถนน เพื่อให้ดินแดนเหล่านี้เป็นบริเวณที่ใช้ประโยชน์ในด้านการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของประเทศ โดยเฉพาะการปลูกพืช ส่วนบริเวณคลองและถนน ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานที่สำคัญอีกประการหนึ่ง เป็นแนวยาวติดต่อกันตลอดสองฝั่งคลองและถนน

สำหรับประเทศไทย คลองที่มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นตลอดแนวสองฝั่งคลอง ได้แก่ คลองแสนแสบ คลองโอง่าง คลองเจ็ดกุ่มชูชา คลองค้ำเนินสะดวก เป็นต้น

ค. ถนน เส้นทางคมนาคมทางบกไม่ว่าจะเป็นรถยนต์หรือรถไฟ เป็นเส้นทางที่เกิดขึ้นระยะหลังที่ดึงดูดให้มีการอพยพจากพื้นที่บริเวณภายในที่เป็นแหล่งเกษตรกรรม ให้ออกมาตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฝั่งของถนน ทั้งนี้เพราะถือว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วกว่าทาง

วิชัย เทียนน้อย, ความสัมพันธ์ของลำน้ำกับการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบของเกษตรกรรมในจังหวัดนครนายก, (ปริญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518), หน้า 51-53.

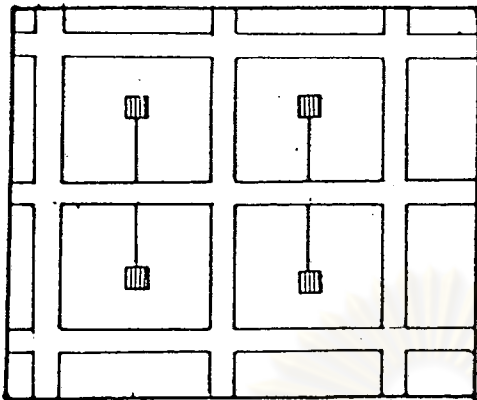
น้ำ จากการศึกษาที่เป็นปัจจัยจึงควรมีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ คงจะเห็นว่าบางบริเวณกลายเป็นชุมชนใหญ่หรือเป็นเมืองเกิดขึ้นเมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคม นอกจากนี้ยังปรากฏว่าราคาที่ดินบริเวณใกล้ถนนจะสูงกว่าราคาที่ดินที่อยู่ไกลจากถนนออกไปด้วย

2. การตั้งถิ่นฐานที่มีการวางแผน เป็นการตั้งถิ่นฐานที่ได้มีการวางแผนล่วงหน้าเพื่อให้การใช้ที่ดินเป็นไปอย่างเหมาะสมและเกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากที่สุด นอกจากนี้อาจพบว่าการสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยอาจอยู่ในรูปแบบเดียวกัน การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มักเป็นการตั้งถิ่นฐานของโครงการต่าง ๆ ทั้งของรัฐบาลหรือเอกชนที่ดำเนินการโดยมีจุดประสงค์ต่าง ๆ กัน เช่น โครงการนิคมสร้างตนเองเป็นการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร โครงการของเอกชนต่าง ๆ โครงการนิคมอุตสาหกรรม เป็นต้น ในการตั้งถิ่นฐานที่มีการวางแผนนี้อาจมีหลายรูปแบบขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของโครงการนั้น ๆ

ก. การตั้งถิ่นฐานกลางพื้นที่การเกษตร เป็นหมู่บ้านที่จัดตั้งขึ้นเพื่อความสะดวกในการประกอบอาชีพทางการเกษตร โดยเกษตรกรจะสร้างบ้านเรือน คอกสัตว์ ทุ่ง ฉาง อยู่กลางพื้นที่ที่อยู่ใกล้จากถนน และความห่างของบ้านเรือนแต่ละหลังจะขึ้นอยู่กับขนาดของพื้นที่การเกษตรของครอบครัวนั้น ๆ (รูปแบบที่ 2-2 ก) หมู่บ้านเหล่านี้จะมีศูนย์กลางของหมู่บ้านที่เป็นสถานให้บริการ โดยจะอยู่รวมกลุ่มกันบริเวณใดบริเวณหนึ่ง ได้แก่ ตลาด โรงเรียน วัด สถานอนามัย เป็นต้น ตัวอย่างการตั้งถิ่นฐานแบบนี้ เช่น พื้นที่การเกษตรในชนบทของสหรัฐอเมริกา หมู่บ้านสหกรณ์การเกษตรหุบกระพง อำเภอลำลูกเกด จังหวัดเพชรบุรี

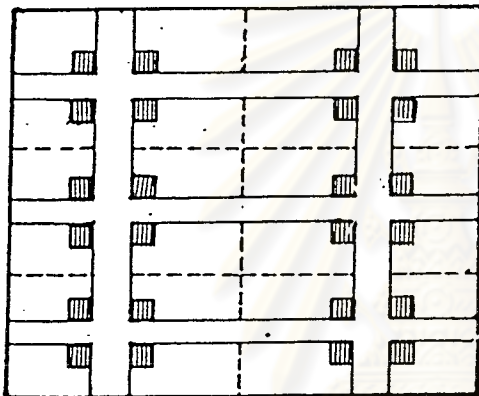
ข. การตั้งถิ่นฐานบริเวณสี่แยกเส้นทางคมนาคม เป็นบริเวณที่บ้านเรือนของเกษตรกรตั้งอยู่ริมพื้นที่การเกษตร บริเวณที่เป็นสี่แยกเส้นทางคมนาคมตัดกันเป็นมุมฉาก การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ ทำให้เกษตรกรบริเวณที่อยู่สี่แยกถนนตัดกันมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิด (รูปแบบที่ 2-2 ข) และการบริการสาธารณูปโภคที่รัฐจัดให้จะเป็นไปได้อย่างสะดวกขึ้น เช่น การตั้งถิ่นฐานในเขตรัฐวอชิงตัน รัฐโอไฮโอ ซึ่งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของสหรัฐอเมริกา

ค. การตั้งถิ่นฐานบริเวณเส้นทางคมนาคม การตั้งถิ่นฐานแบบนี้ จะเห็นว่าบ้านเรือนจะอยู่สองฝั่งของถนน ส่วนพื้นที่การเกษตรจะอยู่ด้านหลังเป็นแนวยาวลึกเข้าไปภายใน โดย

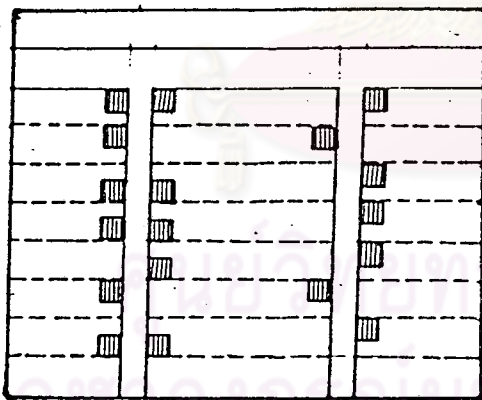
ก

การตั้งถิ่นฐานกลางพื้นที่การเกษตร

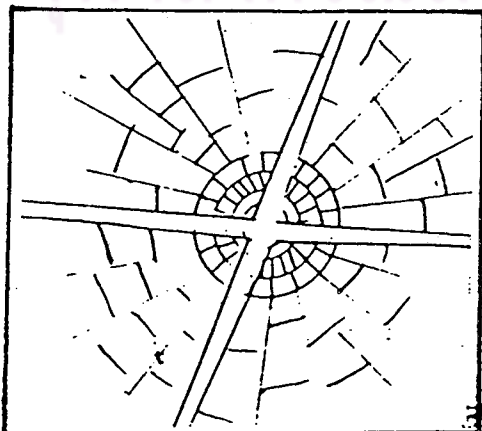
ข

การตั้งถิ่นฐานบริเวณสี่แยกเส้นทางคมนาคม

ค

การตั้งถิ่นฐานบริเวณเส้นทางคมนาคม

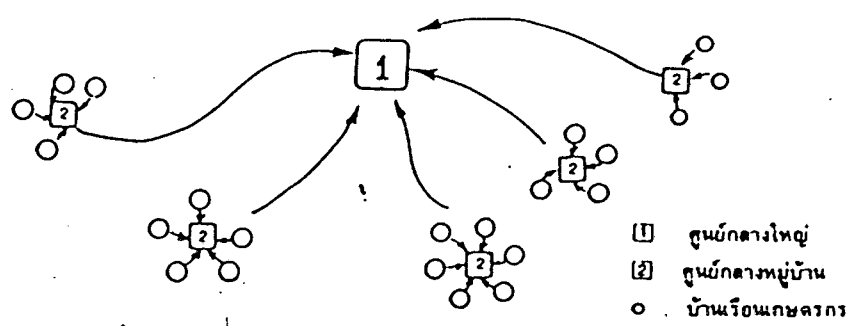
ง

การตั้งถิ่นฐานเป็นรูปวงกลม

ทั่วไป การวางแผนใช้ที่ดินนั้นจะแบ่งเป็นแปลง บริเวณค่านายมีเนื้อที่ยาวเป็นสี่เหลี่ยมของเนื้อที่ค่านาย กว้าง แต่ขนาดของพื้นที่การเกษตรไม่กำหนดแน่นอนขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์ของการวางแผนว่าจะใช้ที่ดินทำประโยชน์ในค่านายใด (รูปที่ 2-2 ก)

ง. การตั้งถิ่นฐานเป็นรูปวงกลม (Round Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่จัดให้มีศูนย์กลางของหมู่บ้านเป็นรูปวงกลมอยู่ตรงกลางพื้นที่ โดยใน วงกลมนี้จะประกอบด้วยศูนย์บริการต่าง ๆ เช่น โบสถ์ โรงเรียน โรงพยาบาล ตลาด ร้านสหกรณ์ ถัดจากวงกลมออกมาจะเป็นถนนรอบวงกลม ส่วนบ้านเรือนจะสร้างบริเวณริมถนนรอบวงกลม ส่วนค่านายที่อยู่อาศัยจะเป็นพื้นที่การเกษตร (รูปที่ 2-2 ง) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะอยู่ในลักษณะรวมกลุ่มรอบศูนย์บริการต่าง ๆ แต่ได้มีการวางแผนการใช้ที่ดินที่มีระเบียบ เช่น หมู่บ้านของเผ่าซูลู (Zulu) ในแอฟริกาใต้ โดยลักษณะที่อยู่อาศัยสร้างเป็นกระจุกรูปทรงกลมตั้งเรียงรายล้อมรอบศูนย์กลางของหมู่บ้าน คือ กอกส์คว์ขนาดใหญ ที่เรียกว่า กราอาล (Kraal) นอกจากนี้ยังปรากฏหมู่บ้านรูปวงกลมในประเทศอิสราเอล เป็นหมู่บ้านสหกรณ์การเกษตรคือ หมู่บ้านนาฮาลาล (Nahalal) เป็นต้น

จ. การตั้งถิ่นฐานแบบชุมชนใหญ่ (Regional Settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่กำหนดให้ชุมชนใหญ่แห่งหนึ่งให้บริการแก่หมู่บ้านการเกษตรที่อยู่โดยรอบอีกประมาณ 4-8 หมู่บ้าน โดยในหมู่บ้านการเกษตรเหล่านี้จะมีการวางแผนการใช้ที่ดิน ศูนย์บริการของหมู่บ้าน เช่น วัด โรงเรียน ตลาด เป็นของตนเอง แต่เป็นบริการขนาดเล็ก และหมู่บ้านเหล่านี้จะรวมกันไปขึ้นกับชุมชนใหญ่ที่มีการวางแผนอย่างดีแล้วอีกทีหนึ่ง โดยเฉพาะการบริการที่สลับซับซ้อนและสินค้าเฉพาะอย่างขึ้น เช่น วิทยาลัย โรงพยาบาล อุตสาหกรรม ศูนย์การค้า เป็นต้น ดังนั้นเมื่อรวมการตั้งถิ่นฐานทั้งหมดเข้าด้วยกันจึงกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ (รูปที่ 2-3)

รูปที่ 2-3 แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบชุมชนใหญ่

การจัดวางแผนชุมชนเพื่อให้ราษฎรได้มีที่ดินทำกินเหมาะสมกับการดำรงชีวิตและมีระบบสาธารณูปโภค สาธารณูปการที่มีระเบียบ เพื่อขจัดปัญหาการบุกรุกที่ดินของรัฐ และเป็นการกำหนดกรอบวงของชุมชนไว้ไม่ให้ขยายออกไปในพื้นที่ว่างขวางไร้ขอบเขต ซึ่งในกรณีนี้รัฐจำเป็นต้องลงทุนต่าง ๆ ในพื้นที่ที่จะนำมาจัดสรร ทั้งนี้โดยมีวัตถุประสงค์และมาตรการที่สามารถเอื้ออำนวยให้ราษฎรช่วยเหลือตนเอง การวางแผนชุมชนชนบทจะมองถึงการจัดที่ดินในรูปแบบต่าง ๆ ดังนี้

การจัดที่ดินในรูปแบบต่าง ๆ

ลักษณะของการจัดที่ดินแบบต่าง ๆ¹ ในประเทศไทย ที่มีการดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน แบ่งออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ นิคมสร้างตนเอง สหกรณ์นิคม การปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม และการจัดที่ดินแบบอื่น ๆ (ดูรายละเอียดในภาคผนวก)

1. นิคมสร้างตนเอง

นิคมสร้างตนเองจัดตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติการจัดที่ดินเพื่อการครองชีพ พ.ศ. 2511 อย่างไรก็ตามในบางครั้งได้มีการจัดตั้งนิคมสร้างตนเองขึ้นตามมติของคณะรัฐมนตรี โดยมีวัตถุประสงค์เป้าหมายเฉพาะเป็นกรณีพิเศษ นิคมสร้างตนเองที่มีการจัดตั้งขึ้น มีรูปแบบต่าง ๆ คือ นิคมแบบทั่วไป นิคมพัฒนาภาคใต้ นิคมฟาร์มโคนม นิคมเพื่อรับราษฎรที่ถูกน้ำท่วม นิคมสำหรับผู้อพยพจากพื้นที่อันตราย และนิคมบริเวณชายแดน เป็นต้น

2. สหกรณ์ที่ดิน

วัตถุประสงค์หลักของสหกรณ์ที่ดิน คือ การจัดสรรที่ดินให้แก่เกษตรกร เพื่อให้เขาสามารถมีรายได้เพียงพอต่อการครองชีพ ที่ดินที่นำมาจัดสรรเป็นที่ดินของรัฐ แต่ในบางกรณีที่ดินอาจเคยเป็นของเอกชนมาก่อนและต่อมารัฐได้จัดซื้อเพื่อนำมากระจายใหม่ ที่ดินจะได้รับการพัฒนาและจัดให้แก่สมาชิกผู้ไม่มีที่ดินทำกินหรือมีที่ดินถือครองน้อย สมาชิกแต่ละรายมีสิทธิ์ที่จะใช้ประโยชน์ในที่ดินและในบางกรณีก็มีการออกหนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดินภายหลังได้ สำหรับวัตถุประสงค์ในระบับรอนั้น รวมถึงการเสริมสร้างความเจริญทางเศรษฐกิจให้แก่เกษตรกร โดยการพัฒนาปรับปรุงที่ดิน และจัดตั้งชุมชนชนบท

¹ สุทธิพร จีระพันธุ์, การจัดที่ดินในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ, 2525), หน้า 6.

3. การปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม การปฏิรูปที่ดินมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญดังต่อไปนี้
- ก. เพื่อให้เกษตรกรสามารถมีที่ดินทำเกษตร เป็นของตนเอง
 - ข. เพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรและช่วยเหลือทางด้านสินเชื่อและการตลาด
เพื่อให้ภาวะทางเศรษฐกิจ และสังคมของเกษตรกรดีขึ้น
 - ค. เพื่อส่งเสริมการรวมกลุ่มของเกษตรกร เพื่อที่จะเสริมสร้างความแข็งแกร่ง
และความเจริญในระบบเศรษฐกิจทางเกษตร
 - ง. เพื่อส่งเสริมการศึกษา การสาธารณสุข การสาธารณสุขโลกและบริการของ
รัฐอื่น ๆ ให้แก่เกษตรกร
 - จ. เพื่อลดช่องว่างของรายได้ระหว่างประชากรในชนบทและในเมือง

4. การจัดที่ดินแบบอื่น ๆ

การจัดที่ดินแบบอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากที่กล่าวมาแล้ว ได้แก่ การจัดที่ดินของกรมที่ดิน การจัดที่ดินขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (อ.อ.ป.) เป็นระบบหมู่บ้านสวนป่า โครงการจัดพัฒนาที่ดินของกรมพัฒนาที่ดิน การจัดที่ดินขององค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก (อ.ผ.ศ.) คือนิคมเกษตรกรรมทหารผ่านศึก และหมู่บ้านป่าไม้ของกรมป่าไม้ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปถึงวัตถุประสงค์ของการจัดที่ดินแบบอื่น ๆ ดังต่อไปนี้

- ก. เพื่อจัดหาที่ดินให้แก่เกษตรกรที่ไร้ที่ดินทำกินหรือมีน้อย ให้ได้อยู่อาศัยและได้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม
- ข. เพื่อลดอัตราการบุกรุกที่ดินของรัฐอย่างไม่ถูกต้องตามกฎหมาย เช่น ที่ป่าหรือต้นน้ำลำธาร
- ค. เพื่อยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของเกษตรกรโดยการส่งเสริมให้ช่วยตนเอง
และร่วมมือระหว่างกัน หรือโดยการจ้างงาน
- ง. เพื่อการให้บริการด้านสาธารณสุขโลก และบริการสนับสนุนอื่น ๆ ให้สอดคล้อง
กับการใช้ที่ดินอย่างเหมาะสม